

İSTANBUL’U KAYBETMEK
ARAP-OSMANLI EMPERYALİSTLERİ VE
İMPARATORLUĞUN SONU

MOSTAFA MINAWI

ÇEVİREN
MURAT DEVRES

MOSTAFA MİNAWİ

McMaster Üniversitesi'nde Mühendislik ve İşletme Yönetimi alanında lisans (1997) ve Toronto Üniversitesi'nden Tarih alanında yüksek lisans (2005) eğitimini tamamladı. New York Üniversitesi'nin Tarih ve Orta Doğu ve İslam Çalışmaları ortak programındaki doktora yaptı. 20. yüzyıl başında Ortadoğu ve Kuzeydoğu Afrika'da emperyalizmin farklı biçimlerine odaklanan çalışmaların yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan krizlere ve Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte imparatorluğun dağılmasına neden olan siyasi ve sosyal değişimleri incelemektedir. Çalışmalarına Cornell Üniversitesi'nde devam etmektedir.

Başlıca eserleri: *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz* (2016; Osmanlılar ve Afrika Talanı: Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi, 2018), *Ottoman-Ethiopian Relations and the Geopolitics of Imperialism in the Horn of Africa and the Red Sea Basin* (yakında yayımlanacak).

MURAT DEVRES

Libre de Bruxelles Üniversitesi'nde lisans (2009) ve yüksek lisans eğitimi aldı (2011). Boğaziçi Üniversitesi'nde doktora çalışmalarını (2021) tamamladı. Prens Adaları Müzesi'nde halkla ilişkiler koordinatörü, Sadberk Hanım Müzesi'nde proje koordinatörlüğü, İstanbul İsvaç Araştırma Enstitüsü'nde akademik koordinatörlük gibi birçok kurumda görevler üstlendi.

Başlıca çevirileri: John Clark, *Camille Martin, Modernite: Elisée Reclus'nün seçilmiş yazıları* (2016), Marcel Mauss, *Sosyoloji Nedir?* (2022).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	13
GEÇİŞ DÖNEMLERİNİ İŞLEMELER	13
TEŞEKKÜRLER	17
TRANSLİTERASYON NOTU	20
İSTANBUL’U KAYBETMEK	23
GİRİŞ	25
1. BÖLÜM	
ŞAM MEYDANI’NDAN İSTANBUL, TEŞVİKİYE’YE	62
2. BÖLÜM	
İMPARATORLUKTA BİR KARIYER	104
3. BÖLÜM	
BİR OSMANLI EMPERYALİSTİNİN KÜRESEL SOSYAL UZAMI	140
4. BÖLÜM	
ARAPLIK İLE YÜZLEŞMEK	176
5. BÖLÜM	
KENDİNİ VE ÖTEKİYİ İRKSALLAŞTIRMAK	207

6. BÖLÜM
SONUN BAŞLANGICI 241

7. BÖLÜM
PARÇALANMA 274

8. BÖLÜM
AKIBET 315

KAYNAKÇA 331

DİZİN 364

RESİMLER

20. yüzyılın başında İstanbul

- Resim 1 Sadık el-Müeyyed Azmzade, 19. yüzyılın sonları
- Resim 2 Şefik el-Müeyyed Azmzade, 19. yüzyılın sonları
- Resim 3 Osmanlı Bankası imza ve bilgi kartı
- Resim 4 Esmâ Azmzade evinde, 20. yüzyılın başları
- Resim 5 Nimet Hanım, Şefik el-Müeyyed Azmzade'nin eşi, düğün gününde, 1901
- Resim 6 Gıyas (*sol*), Sadık'ın küçük oğlu; Bilal, Sadık'ın *evlatlığı* ve Celal, Sadık'ın büyük oğlu, 1903
- Resim 7 *Le Petit Journal*'in eki *Supplément du Dimanche*'in ön kapağı, 25 Kasım 1895, Sadık sol tarafta görünmekte
- Resim 8 *Le Petit Journal*'in eki *Supplément du Dimanche*'in arka kapağı, 25 Kasım 1895 tarihli, “Ermenilerin Bir Camiye Saldırısı” manşetli arka kapağı
- Resim 9 Kudüs'teki Azize Mecdelli Meryem kilisesi ve arkasında Kubbetü's Sahre, 1940'lar civarı
- Resim 10 Almanya Kralı II. Wilhelm (*ortada*), maiyeti ve Sadık ile (kameraya dönük *arkada solda*) Kudüs'teki Krallar Mezarı'nda, 1898
- Resim 11 İzzet el-Abid, 20. yüzyılın başları
- Resim 12 Birinci Dünya Savaşı sırasında Konya'ya (İç Anadolu) “sürülmüş” Osmanlı vatandaşı erkekler

ÖNSÖZ

GEÇİŞ DÖNEMLERİNİ İŞLEMELİK

Bu kitap, 10 yılı aşkın bir süre boyunca Londra'dan Şam'a kadar arşiv ve kütüphaneleri dolaşarak yaptığım araştırmaların ürünüdür. 100 yıl önce İstanbul'da yaşamış olan Arap-Osmanlı emperyalistlerinin ve aile üyelerinin yaşam parçalarını birleştirmek için yıllarımı verdim. Benimkinden çok daha farklı hayatlar yaşamışlardı; bunlar zengin bir taşra eşrafı ailesinde doğup büyümüş imtiyazlı seçkinlerdi ve kariyerlerini mazide kalmış bir imparatorluk dünyasının zirvesine yakın geçirmişlerdi. Ama onların deneyimlerini anlamak için akademik merakın da ötesinde bir motivasyonum vardı. İlgimin büyük bir kısmının kişisel olduğunu anlamam yıllarımı aldı. Onlar, ölmek üzere olan emperyal bir dünya düzeninde belli belirsiz bir yer işgal ediyorlardı; yaşamlarını, kontrollerinin pek dışında kalan küresel siyasi, kültürel ve sosyal değişim güçlerine uyum sağlayarak geçirdiler ve eninde sonunda, bildikleri yuva artık yok olduğundan ve kendilerini ait hissettikleri toplum onların temsil ettiği yakın geçmişi reddettiğinden çok zor yaşam tercihleri yapmak zorunda kaldılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu yaşayan, Biladü's-Şam halkını birbirinden ayıran ulusal sınırları hiçbir zaman kabul etmeyen ve onyılların bölgesel istikrarsızlığında küresel bir aile yetiştirmiş Beyrutluların küçük torunu olarak; ayrıca Beyrutlu bir büyükannenin ve Filistin'den aniden sürgün edilmenin etkisinden bir türlü kurtulamayan Kudüslü bir büyükbabanın Yafa'da kurdukları ailenin torunu olarak; ilaveten "devletsiz" olarak Beyrut'ta büyüyen Filistinli mültecilerin oğlu ve Güneybatı Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'da kendi

kabilesini arayan kuir bir erkek olarak, İstanbul’daki Arap-Osmanlıların hikâyesine ve onların belirsiz aidiyet, reddedilme ve kayıp deneyimlerine yakın hissettim. Onlardan yüz yıldan fazla bir süre ve koca bir kıta ötede olsam da, insana yönünü kaybettiren, sadakatini sorgulatan ve varoluşunu dahi bir tartışma ve ihtilaf konusu yapan küresel değişimlere maruz kalmanın ne demek olduğunu anlıyordum.

Tıpkı bir insan hayatının izlediği yol gibi, bu kitap için yaptığım araştırma süreci de uzun ve dolambaçlıydı. Hiçbir plan, hiçbir nihai hedef veya takip edilecek hiçbir yol haritası yoktu. Çoğu bakımdan mimar Somaiyeh Falahat’ın Tunus, İsfahan ve Fez gibi eski şehirlerde olduğunu söylediği *hazar-tu* ya da “binlerce içyüz”ü keşfetmeye benziyordu bu.¹ Binlerce kez açılan bir harita gibi, gezgin de her dönemeçte şehrin yeni bir parçasını keşfeder. Şefik ve Sadık, bazı arşivlik izler bırakmış erkek ve kadınların oluşturduğu küresel bir imparatorluk sınıfına mensup olsalar bile, tarihçilere kendilerinin sosyal mekânlar, zaman ve kıtalar bağlamındaki yaşamlarına dair bir yol haritası bırakmamışlardı. Onlar önemli tarihî karakterlerdi ama aynı zamanda, hayatları birbiri üzerine katlanmış binlerce içyüzden oluşan sıradan insanlardı. Her dönemeçte, beni bir keşfe veya bir çıkmaza sürükleyen yeni bir detay kendini gösterdi.

Bir tarihçinin sabrıyla bile, bitmek bilmez başlangıçlar ve duraksamalarla birlikte bu araştırma, diğer projelerimi araştırırken bana eşlik etmek zorunda kalan uzun vadeli bir projeye dönüştü. Bu yol boyunca, *Osmanlılar ve Afrika Talanı* [*The Ottoman Scramble for Africa*] adlı kitabımı ve Osmanlı İmparatorluğu ve uluslararası ilişkiler hakkında birkaç makale yazıp ve yayımladım; bunlar da beni yeni maceralara götüren ve Osmanlı tarihi algımı baştan aşağı değiştiren

¹ Somaiyeh Falahat, *Cities and Metaphors: Beyond Imaginaries of Islamic Urban Space* (Londra: Routledge, 2018), 81–92.

önemli sapaklar oldu.² Ayrıca bu proje beni, daha önce hiç kimsenin gitmediği, üzerinde zamanla ortaya çıkan ipuçlarından başka hiçbir şey, yön tabelaları bile olmayan yollara girmekten de kurtardı. 2008 ile 2021 arasında araştırma yapmaya ve karşıma çıkan bir mülakatı veya yeni bir bilgi kaynağını incelemeye zaman buldukça veri toplayıp çevirdim ve parçaları birleştirdim. Birbirinden kopuk olan veri parçalarını anlamlandırmam ve bu Arap-Osmanlı ailelerini “tanıyacak” kadar malzeme topladığımı fark etmem, ama bunu yaparken de 19. yüzyıl Osmanlı tarihyazımındaki eski kuramsal çerçevelerin ötesine geçmem gerekiyordu. Bunların arasında da Osmanlı istisnacılığı, gerileme tezi, kimlik, Osmanlı tarihinin anti-oryantalist anlatısı veya bölgedeki farklı milliyetçilik biçimlerinin kökeni gibi tartışmalar yer alıyordu. Ortaya Arap-Osmanlı emperyalistlerinin içinde yaşadıkları ve sürekli değişen siyasi ve toplumsal bağlamın derinlemesine anlaşılmasını ve genellikle çelişkili ve belirsiz olan ama hep birlikte bir insanın renkli hayatını meydana getiren bir boyutlar kümesinin kavranmasını gerektiren yaşanmış deneyimlerin karmaşıklıkları hakkında bir kitap çıktı.

Sonunda yazma sürecine girişmem için olağanüstü olayların gerçekleşmesi gerekti. Son birkaç yıl içinde büyük olayları deneyimlerken –2019 Ekim’indeki Lübnan Devrimi sırasında Beyrut’ta yaşadıktan, 2020 Ağustos’unda Beyrut Limanı patlamasını atlattıktan ve küresel bir salgının tehlikeleriyle başa çıktıktan sonra– her şey anlam kazanmaya başladı. Liman patlamasında etrafa saçılan cam parçalarının çizik ve izlerini taşıyan bir dizüstü bilgisayarda çalışırken, çoğu insan için tarihin, yaşanmış anların özel deneyimlerini anlatmak demek olduğunu anladım. Netice itibarıyla insanlar genellikle bir olayın nasıl *hissedildiğini*, gerçek insanların hayatlarına nasıl etki ettiğini anlamak, onlarla empati kurmak veya olayları

² Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2016).

hayal etmek ister. Bir devrimi içeriden deneyimlemek nasıl bir şeydi? Bir salgını sağ salım atlatmak nasıl bir şeydi? Patlama nasıl bir histi ve bundan sağ kurtulmanın kişisel ve mesleki önceliklere ne tür bir etkisi oldu? İşte çoğu insan tarihi bu şekilde, yaşanmış hayat deneyimlerinin toplamı olarak içselleştirir. Ancak nadiren rakamlar, tarihler, büyük sosyopolitik örüntüler veya yukarıdan gözlemlenen destansı savaşlarla ilgilidir.

Ithaca ve ardından Budapeşte’deki güvenli ve izole ortamda, bu küresel ve şahsi kriz anını en iyi bildiğim şekilde, yazarak geçirdim. Sonuç, beşerî bilimlerin en temel özünü, yani insanın başkalarının hatta kendi yaşamından zamansal, coğrafi ve ahlaki olarak gayet uzak görünen kimselerin deneyimlerini bile anlayarak dünyadaki kendi deneyimini anlamlandırmaya çabalamasını inceleyen bir kitap oldu.

Son olarak, bu kitabın, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihinin yalnızca modern Türkiye’nin bir tarihöncesi olarak değil, tüm halef devletlerin *halklarının* ortak mirası olarak yeniden düşünülmesine yönelik bir davet olmasını istedim. İstanbul’un yönetici elitlerinin çeşitliliğine ilişkin zoraki hafıza kaybı, günümüzde gerçek hayata yansıyan somut içerimleri olan, nispeten yakın bir aidiyet tarihini çarpıtmıştır. Belki de bu kontrolsüz hafıza kaybının vahim etkilerinin, Suriye ve Türkiye vatandaşları gibi eskiden aynı imparatorluğun mensubu olan insanların İstanbul’da bir arada yaşamaya başlamalarında kendini en iyi şekilde gösterdiği söylenebilir. İmparatorluk tarihinin pek çok ülkenin halkları tarafından “tüm olumsuzluklarıyla” ortak bir geçmiş olduğunun daha iyi anlaşılmasının, Suriyelilerin, Lübnanlıların, Bulgarların, Filistinlilerin, Iraklıların, Ermenilerin, Türklerin, Kürtlerin ve imparatorluğun eski başkentinde bir kez daha yan yana yaşayan başkalarının hayatları üzerinde nasıl bir etki yaratacağını insan düşünmeden edemiyor.

TEŞEKKÜRLER

Bu çalışmaya arkadaşlarımdan, meslektaşlarımdan ve biyolojik ya da seçilmiş aile üyelerinden büyük bir destek geldi. Ayrıca Güneybatı Asya, Avrupa ve ABD’de seyahat etme, yaşama ve araştırma yapma imkânı sağlayan kurumsal destekler de aldım. Desteğini aldığım herkesi hatırlamaya ve her birine teşekkür etmeye çalışacağım, ancak bazıları unutmamın kaçınılmaz olduğunu biliyorum. Unuttuklarım için: Affınıza sığınıyorum ve yapmış olabileceğim her bir hatayı düzeltme şansını elde etmek için ikinci bir baskıyı umutla bekliyorum.

Son iki yıl çok zorlu geçti ve bu durum beni ölümlülükle yüzleşmeye ve hayattaki önceliklerim ile akademik çalışmalarımın yaklaşımını yeniden değerlendirmeye zorladı. Dünya çapında seyahat ederken kafelerde yazmaya alışmış biri olarak, önce Ithaca’nın (New York) güvenli ortamında ve ardından tarihî güzelliklere sahip Budapeşte’de kalarak dikkatimi dağıtacak şeylerden uzak durdum ama ilham kaynaklarımı ortadan kaldırmadım. Yazma süreci boyunca beni ayakta tutan şeylerden biri de arkadaşım ve meslektaşım tarihçi Nilay Özok-Gündoğan ile gündelik sanal görüşmeler oldu. İşimizi tartışmak, seçtiğimiz mesleğin tuhaflikleri hakkında gülmek, bana kişisel bakım önerileri vermesi veya tereddüt ettiğimde vizyonuma sadık kalmamı hatırlatmak olsun, onun dostluğu ve tavsiyeleri olmadan bu tür bir kitabı şimdi yazamazdım.

Ailemin ve arkadaşlarımdan desteği olmadan hiçbir çalışmam mümkün olmazdı. Kayıplar karşısında gururlu ve dirençli kalmanın ne demek olduğunu bana hatırlatan annem Firyal Shourafa ve babam Adel Minawi’ye minnettarım. Akademiyle olan karmaşık ilişkimle uğraşırken sevgiyle beni

dinleyen kız kardeşlerim Rima ve Nahid Minawi’ye teşekkür ederim. Spencer Halperin, Pınar Gnepp, Leena Dallahseh, Alper Rozanes, Corey Gutch, Rob Morache, Jamie Morrissey, Alex Lenoble, Randall Chamberlain ve birçok diğer nazik insanın yollarının benimkiyle kesişmesine ve içimdeki gücü fark etmeme yardımcı olmalarına minnettirim.

Virginia Aksan, Amal Ghazal, Salah Hassan, Christine Philiou, Janet Klein, İlham Khuri-Makdisi, Jens Hanssen, Nadia el-Bağdadi, Nadya Sbaiti, Eve Troutt Powell, Hasan Kayalı ve William O’Reilly’in desteklerine, bilgeliğine, ilhamına ve teşviklerine de ayrıca minnettirim. Bu isimler, geçtiğimiz birkaç yıl boyunca bana inanmış, ilham vermiş ve meydan okumuş birçok bilim insanından sadece birkaçı. Bu çok zorlu dönemde bu kitabı yazmak istememde büyük rol oynadılar. Hepsine minnet borcum var.

Ernesto Bassi, Julilly Kohler-Hoffmann, Robert Travers, Eric Tagliacozzo, Russell Rickford, Larry Glickman, Saida Hodžić, Aaron Sacks, Lucinda Ramberg, Tamara Loos, Judith Byfield, Maria Cristina Garcia ve Claudia Verhoeven gibi parlak ve destekleyici meslektaşlara sahip olmak da benim için büyük bir şanstır. Ayrıca harika lisansüstü ve lisans öğrencilerine de sahip olmak da benim için bir lütuf. Her gün onlardan pek çok şey öğreniyorum.

Cornell Üniversitesi’nin seyahat ve araştırma kaynaklarına erişim imkânına ve Cornell Beşerî Bilimler Topluluğu, Cornell Sosyal Bilimler Merkezi, Tarih Bölümü ve Koç Üniversitesi ANAMED’in araştırma ve seyahat için sundukları maddi desteğe sahip olduğum için ne kadar şanslı olduğumu, Teşvikiye’de Azmzade ailesinin yaşadığı mekâna birkaç adım uzaklıktaki bir kafede oturup kitap üzerindeki son düzenlemeleri yaparken fark ediyorum.

2020-2021 yıllarında Orta Avrupa Üniversitesi’nin İleri Araştırmalar Enstitüsü’nde edindiğim bir konuk araştırmacı bursu, düşünmek, yazmak ve çalışmalarımı Gina Caison, Somogy Varga, Petr Vašát, Tyrell Caroline Haberkorn, Zsuzsa

Hetényi, Raluca Iacob, Lorenzo Sala ve Crow ailesi gibi parlak bilim insanlarıyla tartışma imkânı bulmamı sağladı. Budapeşte'deki karantina aylarında onların büyüleyici entelektüel çevresine komşu olduğum için ne kadar şanslıyım biliyorum.

Durba Ghosh, Kent Schull ve Cemil Aydın, benim de hedeflediğim akademik mükemmellik ve cömertliğe birer örnektir. Bu kitabı yazmam için onların teşviklerini ve daha önceki taslaklar üzerindeki değerli geri bildirimlerini almış olmam ne kadar şanslı olduğumu bir kez daha gösteriyor. Son olarak, değerli yorumları ve önerileri için isimsiz hakemlere ve bu kitabın yayımlanma sürecini yönetirken verdiği tavsiyeler, ortaya koyduğu vizyon ve sabrı için Kate Wahl'a da teşekkür etmek istiyorum. Yukarıda bahsedilen herkesin tavsiyeleri sayesinde kitap sonsuz derece daha iyi hâle geldi ve geri kalan tüm eksiklikler tamamen benim sorumluluğumdadır.